

ΗΘΙΚΗ - ΜΕΤΑΗΘΙΚΗ - ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΑΝΕΚΑΘΕΝ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΣΤΙΣ ΜΕΡΕΣ ΜΑΣ η ηθική «λέγεται πολλαχώς». Κάθε ορισμός της είναι περιοριστικός, ιστορικά και πολιτισμικά προσδιορισμένος και φορτισμένος θεωρητικά. Η ηθική είναι «ουσιωδώς αμφισβητούμενη» έννοια¹ και σωστά επισήμανε ο ώριμος Wittgenstein, που νομιμοποίησε το λογικό χώρο της ηθικής, τις δυσκολίες να δοθούν «ορισμοί στην ηθική που ν' αντιστοιχούν στις έννοιές μας»². Κάθε προσπάθεια οριοθέτησης της «αναπόδραστης τάσης του ανθρώπινου πνεύματος» που συνιστά την «ξεχωριστή αντίδραση» της ηθικής εμπειρίας παραπέμπει στη διασάφηση άλλων εννοιών και αυτό στο άπειρο. Η συνάρτησή της με το «ήθος» και το «έθος» στην αριστοτελική της καταβολή και η λατινική τους απόδοση (*mores*) υπήρξε καθοριστική για το σημασιολογικό βάθος και πλάτος της και έκανε ευδιάκριτες δύο βασικές χρή-

1. Κατά την ορολογία του W.B. Gallie, "Essentially Contested Concepts", *Proceedings Aristotelian Society* 1956, 167-198. Αυτό δεν σημαίνει ότι είναι έννοια ασαφής (*vague*). Βλ. σχετικά John Wilson, *Reason and Morals*, Cambridge U.P. 1961, 80-82 και του ίδιου, *A Preface to Morality*, London, Macmillan 1987, 3. Για την έννοια της ηθικής βλ. ακόμη Peter French, *The Scope of Morality*, Minneapolis, Univ. of Minnesota Press, 1980 XII και D.D. Raphael, *Moral Philosophy*, Oxford U.P. 1981, 8-9.
2. L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες* (μετάφρ. Π. Χριστοδουλίδης), Αθήνα, Παπαζήσης 1977, I §77. Για την ηθική στον Wittgenstein βλ. μεταξύ άλλων Paul Johnston, *Wittgenstein and Moral Philosophy*, London, Routledge 1989. Πρβλ. G. Wallace - A.D. M. Walker (Eds.), *The Definition of Morality*, London, Methuen 1970, 1-19.

σεις της, την κοινή και τη φιλοσοφική, που στις νεότερες ευρωπαϊκές γλώσσες διαφοροποιούνται ως ένα βαθμό με αναφορά στην ελληνογενή ή τη λατινογενή αφετηρία τους (*moralis-ethics*).

Ηθική στην κοινή έννοια είναι «οι καθιερωμένες σε μια κοινωνία γνώμες για ό,τι απαγορεύεται ή επιτρέπεται ή επιβάλλεται»³, ένα σύνολο κανόνων ρυθμιστικών της πράξης που συνιστά ένα γενικά αποδεκτό κώδικα συμπεριφοράς με βάση κάποια κοινά κριτήρια αξιολόγησης. Ηθική μ' αυτή την έννοια είναι ο λογικός χώρος όπου οι λέξεις καλό και κακό, σωστό και εσφαλμένο, καθήκον και δικαίωμα κ.λπ., έχουν νόημα, έχουν πολιτογραφηθεί σ' ένα ευδιάκριτο γλωσσικό παιγνίδι και όπου ερωτήματα όπως «πώς βιωτέον» ή «τί οφείλουμε να πράττουμε» έχουν αξιωθεί μια απάντηση. Ηθική σε πιο διευρυμένη έννοια είναι ακόμη «σύστημα αξιών και αρχών της πράξης που ισχύει για όλα τα ανθρώπινα όντα και για όλα τα όντα που έχουν τη δυνατότητα να κάνουν σχέδια και να παίρνουν αποφάσεις με συνέπειες για όλες τις οντότητες που αισθάνονται πόνο»⁴. Ως ελάχιστη αξίωση η ηθική αφορά το είδος της ζωής που πρέπει να ζήσουμε, με δεδομένο το γεγονός ότι οι πράξεις μας μπορούν να βοηθήσουν ή να βλάψουν τους άλλους ανθρώπους. Και με την εμπλοκή της ηθικής

3. Βλ. Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου, "Θέματα ηθικής" στη συλλογή *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, Αθήνα, Παπαζήσης 1978, 53. Θέμα της ηθικής θεωρεί την «τέλεση της ζωής του ανθρώπου με τρόπο αξιο». Πρβλ. του ίδιου, *Ηθικά Α' και Β'*, Αθήνα 1947, 1962.
4. Βλ. Hector-Neri Castaneda-Nachnikian, *Morality and the Language of Conduct*, Indiana U.P. 1963. Πρβλ. Castaneda, *The Structure of Morality*, Indiana U.P. 1979 και κυρίως "The Good Society and the Complexity of the Structure of Morality", *Iustitia* 3 (1975) 5-17:7.

στην επαγγελματική, τη δημόσια ζωή και τον κόσμο ως όλο η ηθική διάσταση έχει διευρυνθεί.

Η ηθική ως καθιερωμένος κλάδος της φιλοσοφίας από την άλλη μεριά είναι «η φιλοσοφική σκέψη του ανθρώπου για τη θεωρητική θεμελίωση των πράξεών του τόσο προς τον εαυτό του όσο και προς τους άλλους»⁵, «μάθησις έχουσα την αποστολήν να μελετήσει την ηθικήν εμπειρίαν και την ηθικήν πραγματικότητα»⁶, «θεωρητικός στοχασμός για το ποιά είναι και σε τί κατατείνει η ανθρώπινη αρετή»⁷. Είναι ακόμη διανοητική δραστηριότητα «δευτέρου επιπέδου», που αποβλέπει στη χαρτογράφηση και διασάφηση των κατηγοριών της πρακτικής ηθικής που αποτελούν πλέγμα πεποιθήσεων, αρχών, θεσμών και κανόνων και απαρτίζουν τον κώδικα ηθικής συμπεριφοράς ενός συνόλου ανθρώπων, φιλοσοφικός στοχασμός για την ηθικότητα, τα ηθικά προβλήματα και τις ηθικές κρίσεις⁸ ή «μελέτη του ορθού και του αγαθού, δηλαδή της σωστής συμπεριφοράς, με λογική ανάλυση ηθικών όρων, θεωριών και πίστειων»⁹, για να περιοριστώ στην ελληνική βιβλιογραφία και σε μερικούς πρόσφατους ορισμούς, ενδεικτικούς των περιοχών που καλύπτει η δικαιοδοσία της. Η φιλοσοφική ηθική παρά τον πρακτικό χαρακτήρα της είναι θεωρητική μελέτη του ηθικού φαινομένου, της ηθικής εμπειρίας και γλώσσας.

5. Βλ. Ιωάννου Θεοδωρακοπούλου, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία Γ', Ηθική Φιλοσοφία*, Αθήνα 1975, 179. Πρβλ. του ίδιου, *Σύστημα Φιλοσοφικής Ηθικής*, Αθήνα 1947.

6. Βλ. Κωνσταντίνου Γεωργούλη, "Ηθική" (Φιλοσοφία), *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια 3*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1968, 67.

7. Ε.Π. Παπανούτσου, *Ηθική*, Αθήνα, Ίκαρος 1956, 9.

8. Βλ. Frankena, *Ethics* 4-5.

9. Βλ. Sahakian, ό.π. 3.

σας. Δεν υπάρχει σταθερό «ηθικό τοπίο» και κατά τα σημεία των καιρών η ηθική φιλοσοφία δίνει έμφαση στη θεωρία ή στην πράξη, στο περιεχόμενο ή στη γλώσσα της ηθικής με κριτικό ή εποικοδομητικό πνεύμα, αφορά τις διανθρώπινες σχέσεις ή αγκαλιάζει το σύμπαν στο σύνολό του¹⁰.

Παρά το γεγονός ότι η «ηθική», κοινή και φιλοσοφική, ως επίθετο καθιερώνεται από τον Αριστοτέλη σε συνάρτηση με το «ήθος», το χαρακτήρα και το «έθος»¹¹, ως προθεωρητικός στοχασμός πάνω στην πράξη και τις αξίες έχει πολύ μακρότερη ζωή και ως φιλοσοφική αρετολογία, αγαθολογία και πραξιολογία ανάγεται στον Σωκράτη, τον «προστάτη-άγιο της φιλοσοφικής ηθικής»¹², στους σοφιστές και στον Πλάτωνα, ενώ κάποια σπέρματά της ανιχνεύονται στους Προσωκρατικούς. Ως αυτόνομος φιλοσοφικός κλάδος αποκρυσταλλώνεται στην αρχαία Ακαδημία και καθιερώνεται με τους Στωικούς¹³, στους οποίους μερικοί σύγχρονοι θεωρητικοί ανάγουν και τις αρχές της ηθικής ιουδαϊκο-χριστιανικής φιλοσοφικής παράδοσης¹⁴. Γιατί είναι οι πρώτοι που με την έννοια του φυσικού (ηθικού) νόμου απέκτησαν σαφή αντίληψη της ηθικής ως «προτύπου για την κριτική των συστημάτων των ηθών» σε αντιδιαστολή με την αρεταϊκή αριστοτελική άποψη.

Έτσι, με τον περιεκτικό όρο «ηθική» αποδίδεται στα ελληνικά τόσο η ρύθμιση της συμπεριφοράς με ανασταλτικούς των

10. Βλ. Williams, *Ethics and the Limits of Philosophy* 175 επ.

11. *Ηθικά Νικομάχεια* 1103 a 17: «ή δέ ηθική [ἀρετή] ἐξ ἔθους περιγίγνεται, ὅθεν καὶ τὸννομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους».

12. Βλ. Frankena, *Ethics* 2.

13. Βλ. S.V.F (Hans Von Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Stuttgart 1903-24) I 402: το ηθικόν... μέρος της φιλοσοφίας.

14. Βλ. λ.χ. Alan Donagan, *The Theory of Morality*, Chicago U.P. 1977, 7.

εγωκεντρικών τάσεων και επιδιώξεων κανόνες που συνιστούν ένα ηθικό κώδικα (morals), όσο και η σπουδή της κωδικοποιημένης ηθικής (ethics), παρά το γεγονός ότι κάποτε οι όροι morals και ethics χρησιμοποιούνται εναλλακτικά. Έχει ωστόσο επικρατήσει ο πρώτος να δηλώνει την ηθική στην κοινή σημασία της και ο δεύτερος στη φιλοσοφική με θεωρητικές και συστηματικές συνιστώσες. Ο όρος «ηθική» χρησιμοποιείται ακόμη για να καλύψει και την «ηθικότητα» (morality), την ηθική διάσταση και μορφή ζωής, τον «ηθικό θεσμό της ζωής»¹⁵ ή την «ηθική σκοπιά»¹⁶. Καλύπτει ακόμη τις χρήσεις που από τον Hegel σε αναφορά με τον Kant καθιερώθηκαν ως Moralität (υποκειμενική περιοχή του δέοντος) και Sittlichkeit (συγκεκριμένη και «αντικειμενική» ηθική της πραγματικής ηθικής κοινότητας).

Την ηθική λοιπόν στην κοινή έννοια συγκροτούν συστήματα αξιών και κανόνων γενικώς αποδεκτά. Έτσι, μιλάμε για μια πρωτόγονη ηθική, για μια αρχαϊκή ηθική, για μία χριστιανική ηθική, για μια αστική, επαγγελματική, κ.λπ. ηθική, καίτοι στις περιοχές της εφαρμοσμένης ηθικής καθιερώθηκε ο όρος ethics και όχι morals. Παρά το γεγονός ότι μπορεί η ηθική κάποτε να είναι θεονομική, εθιμική ή ως σύνολο κοινωνικών πρακτικών δεοντοκρατική κυρωμένη κοινωνικά, ωστόσο προϋποθέτει μια

15. Ο όρος από τον επίσκοπο Butler «moral institution of life», βλ. Frankena, *Ethics* 6.

16. Βλ. μεταξύ άλλων Kurt Baier, *The Moral Point of View: A Rational Basis of Ethics*, New York, Random House 1965, κεφ. 5, η αναφορά στον Frankena, *Ethics* 113 και του ίδιου, «Moral Point-of-View Theories» στον τόμο του Norman E. Bowie (Ed.), *Ethical Theory*, Indianapolis, Hackett 1983 και L. Garvin, «Major Ethical Viewpoints» στην *Encyclopedia of Morals* (Vergilius Fern Ed.), New York, Philosophical Library 1956, 309-322.

έννοια αυτονομίας και ελευθερίας του πράττοντος, ένα αίτημα αντικειμενικότητας, και, σε αντιδιαστολή από το νόμο, επιδέχεται κυρώσεις κοινωνικές και εσωτερικές. Ακόμη, παρά τις μεταβολές του περιεχομένου της τόσο στο προ-θεωρητικό όσο και σε εξω-θεωρητικά αλλά και σε θεωρητικά επίπεδα και τις διακρίσεις της σε προ-συμβατικό, συμβατικό και μετα-συμβατικό στάδιο ανάλογα με τις φάσεις της ηθικής ανάπτυξης¹⁷, η ηθική διέπεται από ορισμένες σταθερές, έχει κάποιο ενιαίο πυρήνα, οριοθετείται από κοινούς άξονες που συνιστούν οικουμενικές ηθικές αρχές παράλληλα με τις κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες¹⁸. Η συνάρτησή της με την ορθολογικότητα, το αίτημα της καθολικότητας και της αμεροληψίας, το ενδιαφέρον για τον άλλο, η προώθηση της κοινωνικής αρμονίας με επιβολή αυτοπεριορισμών και καταδίκη αντικοινωνικών πράξεων και η περιχαράκωση του «εὖ ζῆν», μιας ζωής που να έχει νόημα, αποτελούν σταθερές της ηθικής πράξης.

Κοινός οριζοντας των ποικίλων εκφάνσεων της ηθικής είναι η ηθικότητα (morality)¹⁹, το ηθικό, η εγγενής στο υπέδαφος της ανθρωπίνης φύσης²⁰ κανονιστικότητα που σηματοδο-

17. Βλ. J. Piaget, *The Moral Judgement of the Child* (μετάφρ. Marjorie Gabin), New York, Collier 1962, L. Kohlberg, «Moral Stages and Moralization» στο T. Lickona (Ed.), *Moral Development and Behaviour*, New York, Holt 1976 και Αλεξάνδρου Κακαβούλη, *Ηθική ανάπτυξη και αγωγή*, Αθήνα 1994, 79-116.

18. Βλ. Jürgen Habermas, «Diskursethik: Notizen zu einem Begründungsprogramm» στο έργο του *Moralbewusstsein und Kommunikatives Handeln*, Frankfurt 1983 και του ίδιου, «Über Moralität und Sittlichkeit: was Macht ein Lebensform rational?» στο Herbert Schnädelbach (Ed.), *Rationalität*, Frankfurt 1984. Πρβλ. Trusted, ό.π. 65 επ.

19. Βλ. G.J. Warnock, *The Object of Morality* VIII-IX, 85-86. Πρβλ. Williams, *Morality: An Introduction to Ethics*, Cambridge U.P. 1972, 87-98.

20. Βλ. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έργινες* I §217.

τεί την ηθική μορφή της ζωής και την ηθική σκοπιά και κατευθύνει τις ανθρώπινες επιλογές. Στα πλαίσιά του ο άνθρωπος ενεργεί με βάση αρχές που είτε τις θεωρεί αυτονόητες, είτε τις δέχεται από την κοινωνία και την παράδοση, είτε τις επινοεί ο ίδιος²¹ ή τις ανακαλύπτει²², τις έχει ελεύθερα αποδεχθεί ως ρυθμιστικούς κανόνες της συμπεριφοράς του απέναντι στον εαυτό του και τους άλλους με την πεποίθηση, με βάση μια «σιωπηρή συναίνεση»²³ ότι όλα τα έλλογα όντα λειτουργούν ανάλογα. Οι αρχές αυτές συνεπάγονται βραχυπρόθεσμα κάποιους ορθολογικούς αυτοπεριορισμούς στην επιδίωξη του προσωπικού συμφέροντος²⁴, αλλά, όπως δείχνει το πολυσυζητημένο σήμερα «δileμμα του φυλακισμένου»²⁵, μακροπρόθεσμα διασφαλίζουν κατά τον καλύτερο τρόπο τη σύγκλιση των συμφερόντων και την επίτευξη αυθεντικής επικοινωνίας και κοινωνικής αρμονίας. Η ηθικότητα προϋποθέτει αυτονομία, ευθύνη²⁶ και δυνατότητα ορθολογικής επιλογής ανάμεσα σε

21. 'Η τις «προβάλλει» κατά τον J.L. Mackie, *Ethics* ό.π. 15 επ. (projectivism).

22. Η ανακάλυψη αποτελεί αίτημα του ηθικού ρεαλισμού, χωρίς αυτό να υποτιμά και το ρόλο της επινοήσης. Βλ. σχετικά David Wiggins, "Truth, Invention and the Meaning of Life", *Proceedings of British Academy* 62 (1976), αναδημοσιευμένο στη συλλογή του Geoffrey Sayre-McCord, *Essays on Moral Realism*, Ithaca-London, Cornell U.P. 1988, 127-165.

23. Βλ. Πελεγρίνη, *Η θεμελίωση του ηθικού βίου*, ό.π. 90-98-96

24. Η ηθική ως σύστημα περιορισμών του προσωπικού συμφέροντος αποτελεί σχεδόν κοινό τόπο. Βλ. και Nagel, *The possibility of Altruism*, New Jersey, Princeton U.P. 1970, 3 επ. και του ίδιου, *What Does it All Mean?* (μετάφρ. Χριστίνας Μιχαλοπούλου-Βέικου, Αθήνα, Σμύνη 1989), Oxford U.P. 1986, 59-75: 67.

25. Για μια από τις εκδοχές του βλ. Peter Danielson, *Artificial Morality: Virtuous Robots for Virtual Games*, London, Routledge 1992, 9-11, 21-23, 40-41, 45-48. Πρβλ. Derek Parfit, "Prudence, Morality and the Prisoner's Dilemma" στον τόμο του Jon Elster (Ed.), *Rational Choice*, New York, Oxford U.P. 1986, 34-60.

26. Βλ. Hans Jonas, *Das Prinzip Verantwortung: Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*, Frankfurt 1979.

αρχές στην περίπτωση των ηθικών διλημάτων που αποτελούν τον καταστατικό χάρτη της ηθικής διάστασης. Διαφορετικά από τη φρόνηση, που συνίσταται στην επιλογή πρόσφορων μέσων για την επιδίωξη σκοπών που υπηρετούν το προσωπικό συμφέρον, η ηθικότητα λειτουργεί όπως το φρουδικό «υπερέγώ»²⁷. Αποτελεί σύστημα καταδίκης ορισμένων ενεργειών που βλάπτουν την κοινωνία, κοινωνικό εργαλείο και στρατηγική για την αποτελεσματικότητα του επικοινωνιακού λόγου.

Το ηθικό, σε ουδέτερη σημασία ως ηθική σκοπιά, αντιδιαστέλλεται τόσο από το αισθητικό, το θρησκευτικό, το πολιτικό, κ.λπ., διαφορετικές δηλαδή ομιλιακές πράξεις και μορφές ζωής, όσο και από το εξω-ηθικό (amoral) και το μη ηθικό (non-moral, unmoral), τις περιοχές της φρόνησης, της ετικέτας, του νόμου, κ.λπ. Και με θετική σημασία, όταν το ηθικό ισοδυναμεί με το καλό και το σωστό, αντιδιαστέλλεται από το ανήθικο (immoral)²⁸.

Η ηθική (ethics) ως κλάδος της φιλοσοφίας αποδίδεται καλύτερα με τον περιεκτικό όρο «ηθική φιλοσοφία» (moral philosophy), που περιλαμβάνει πρακτική ηθική και ηθική θεωρία ως σύστημα αρχών και γενικών προτάσεων από τις οποίες με παραγωγική διαδικασία προκύπτουν πράξεις και αποφάσεις. Ως είδος μετα-επιστήμης (meta-discipline) αντιδιαστέλλεται τόσο από τους λοιπούς παρεμφερείς κλάδους, ηθολογία, επιστήμη των ηθών, μεταφυσική των ηθών κ.λπ., όσο και από άλλους συγγενικούς, αξιολογία, φιλοσοφία της πράξης²⁹, κ.λπ.

27. Βλ. Frankena, *Ethics* 7.

28. Για την ορολογία βλ. Sahakian, ό.π. 2.

29. Οι διακρίσεις αυτές αφορούν κυρίως τη γαλλική και τη γερμανική βιβλιογραφία. Στον αγγλόφωνο κόσμο η αξιολογία συνδέεται αμεσότερα με την

Η ηθική φιλοσοφία αποτελεί, όπως ειπώθηκε, συστηματική μελέτη του ηθικού φαινομένου και του γλωσσικού παιγνιδιού που το εκφράζει με κριτικό ή εποικοδομητικό χαρακτήρα. Αρχικά, και σχεδόν με μερικές εξαιρέσεις ως τις αρχές του αιώνα μας, η ηθική φιλοσοφία συνιστούσε «πρακτική επιστήμη» ή δραστηριότητα με σκοπό να καθορίσει το έσχατο αγαθό και να δείξει το δρόμο γι' αυτό, να απαντήσει στοχαστικά στο ερώτημα «τί πρέπει να κάνουμε», να βελτιώσει τον άνθρωπο ηθικά και είτε να τον κάνει ευτυχισμένο είτε να τον κάνει άξιο της ευτυχίας.

Η παραδοσιακή ηθική φιλοσοφία ήταν κυρίως κανονιστική (normative). Προσπαθούσε να συστηματοποιήσει τις κοινές ηθικές εννοήσεις, να επινοήσει ή να ανακαλύψει ηθική γνώση, να ιεραρχήσει τις αρετές, να συνδιαλλάξει τον εγωισμό με τον αλtruισμό, να καθορίσει και να δικαιώσει τις έσχατες αρχές της ηθικής και τα κριτήρια της ηθικής αξιολόγησης, να οριοθετήσει τις ηθικές υποχρεώσεις, και γενικώς να ερευνήσει το καλό και το κακό καθαυτά και για τις συνέπειές τους. Στα πλαίσιά της διαμορφώθηκαν πολλές ηθικές θεωρίες, μονιστικές και πλουραλιστικές, μεταφυσικές και φυσιοκρατικές, σχετικιστικές και απολυτοκρατικές, αυτοσυντηρησιακές και αλtruιστικές, πραγματιστικές, συνεπειοκρατικές και «κινητροκρατικές», ηδονιστικές και αρεταϊκές, όσο δύσκολη κι αν είναι η ταξινόμησή τους λόγω πολλών και διαφορετικών κριτηρίων.

Σημαντικότερες από τις θεωρίες αυτές και διαρκέστερες

ηθική. Βλ. σχετικά Gerald F. Gaus, *Value and Justification*, Cambridge U.P. 1990, 13-15.

σε ποικίλες παραλλαγές υπήρξαν οι δεοντολογικές και οι τελεολογικές, με επικρατέστερες ανάμεσά τους τη δεοντοκρατική ηθική του Kant και τον κανονικό και πραξιακό ωφελιμισμό (act και rule utilitarianism) των Bentham, Mill και άλλων σύγχρονων ωφελιμιστών. Οι δεοντοκρατικές εστιάζονται στη μορφή της πράξης, οι παλαιότερες θεωρούν το καθήκον βάση της ηθικής, γιατί μερικές πράξεις είναι ενορατικά υποχρεωτικές άσχετα από τις συνέπειές τους, και κηρύσσουν την αυτονομία της ηθικής. Οι τελεολογικές, επικεντρώνοντας την αξία στο σκοπό της πράξης, αξιολογούν την πράξη από τις συνέπειές της, δηλαδή από εξω-ηθικούς παράγοντες, όπως οι προτιμήσεις, η ικανοποίηση, η ευτυχία, η ευχαρίστηση, το αγαθό, κ.λπ. Οι δεοντοκρατικές υποδιαιρούνται ανάλογα με την έμφαση που δίνουν στη μορφή ή το περιεχόμενο της πράξης, στην πράξη ή σε κανόνες, έχουν κεντρική έννοια το ορθό και όχι το αγαθό, τονίζουν την ηθική υποχρέωση ή τα ηθικά δικαιώματα και είναι κυρίως ενορατικές. Οι τελεολογικές ανάλογα με γενικές ή ατομικές εκτιμήσεις, με βάση τις πράξεις ή γενικούς κανόνες ως πηγές γενικής ωφέλειας, επικεντρώνονται στο αγαθό και στο σκοπό (τέλος) και είναι κυρίως φυσιοκρατικές.

Καίτοι θεωρητικά ζητήματα συναντάμε ήδη στον Αριστοτέλη και σπουδαία μεταηθικά προβλήματα, όπως το πρόβλημα της μετάβασης από το «είναι» στο «πρέπει» ή από γεγονός σε αξίες τέθηκαν από τον Hume, τον Kant και τον Sidgwick, παλαιότερα πάντως πρακτικά και θεωρητικά θέματα δεν διαχωρίζονταν στεγανά και η κανονιστική ηθική ήταν θεωρητική και πρακτική συγχρόνως. Από τις αρχές, αλλά ιδιαίτερα κατά το δεύτερο τρίτο του αιώνα μας, η ηθική φιλοσοφία έδωσε σχεδόν αποκλειστική έμφαση στη σημασιολογική και λογική

ανάλυση των ηθικών όρων και κρίσεων, και έγινε θεωρητική ηθική, αναλυτική ή κριτική ηθική, ή μεταηθική. Από τότε διαχωρίστηκε ο λόγος (discourse) της κανονιστικής ηθικής, πρακτικής κυρίως υφής, ως λόγος πρώτης τάξης (first order discourse) από τον κριτικό λόγο δεύτερης τάξης, που ανήκει σ' ένα ανώτερο λογικά τύπο, προϋποθέτει ουδετερότητα σε ουσιαστικά ηθικά θέματα και τελικά ανάγεται σε σημασιολογία, επιστημολογία και λογική της ηθικής. Ο πρώτος τύπος εκφράζει τον ηθικό στοχασμό του κοινού ανθρώπου, του πολιτικού ηγέτη ή του ιεροκήρυκα και ο δεύτερος το λόγο του ηθικού φιλοσόφου, του θεωρητικού της ηθικής. Ο πρώτος απαντά σε προβλήματα ηθικής πράξης, ο δεύτερος σε σημασιολογικά, λογικά, επιστημολογικά και εννοιολογικά θέματα, κάνει δηλαδή μεταηθική. Ένας φιλόσοφος³⁰ διέκρινε πρόσφατα τρία επίπεδα του ηθικού λόγου: το πράττειν, το στοχασμό πάνω στο πράττειν και το φιλοσοφείν. Στο πρώτο κινείται ο πράττων, όταν απαντά στο ερώτημα «τί να κάνω», όχι απαραίτητα με ηθικές κατηγορίες. Στο δεύτερο ο ηθικολόγος που διερωτάται στα πλαίσια της ηθικής για το «τί πρέπει κάποιος να κάνει» και στο τρίτο ο ηθικός φιλόσοφος που προβληματίζεται με τις κρίσεις του ηθικολόγου. Η σκέψη του ως «σκέψη για τη σκέψη» είναι πέρα από την ηθική συνείδηση και τα προβλήματα της, ανήκει σ' ένα «μετα-αντικείμενο» πιο πάνω από όσους πράττουν και κρίνουν από ηθική σκοπιά, στη «φιλοσοφία του ορθού και του μη ορθού». Τα τρία αυτά επίπεδα αντιπροσωπεύουν την περιοχή της πράξης ή την κανονιστική ηθική, τη μεταηθική σε στενή έννοια και τη μεταηθικότητα (meta-

30. Βλ. Bertrand Mayo, *The Philosophy of Right and Wrong*, London, Routledge 1986, 5-17:8-9.

morality)³¹ ή τη μεταηθική σε ευρεία έννοια που δεν ασχολείται μόνο με εννοιολογικά και σημασιολογικά θέματα όπως η τυπική μεταηθική, αλλά γενικώς με τη χαρτογράφηση της περιοχής της ηθικής, με τη φύση και αναγκαιότητα της ηθικότητας, με τη θεμελίωση των ηθικών αρχών και την υποστήριξη με σοβαρούς λόγους (good reasons) των ηθικών κρίσεων. Ασχολείται δηλαδή κριτικά με όλο το φάσμα της ηθικής σκοπιάς και το πάντα καιρίο ερώτημα «γιατί να είμαι ηθικός». Επικρατέστερη πάντως είναι η διάκριση ανάμεσα στην κανονιστική, την περιγραφική (εμπειρική έρευνα της ηθικής συμπεριφοράς) και την καθαυτό ηθική ή μεταηθική, μ' ένα ηθικό λόγο πρώτης και δεύτερης τάξης, μολονότι και η ιεράρχηση αυτή ατόνησε με τη διακήρυξη της πολλαπλότητας των προτάσεων από τον ύστερο Wittgenstein και την αυτονομία και ισοτιμία του λόγου στα πλαίσια κάθε γλωσσικού παιχνιδιού³².

Η έρευνα στην περιγραφική ηθική μπορεί κάτω από ορισμένες συνθήκες να οδηγήσει σε συμπεράσματα σχετικά με το νόημα των ηθικών όρων, δηλαδή στη μεταηθική, κι αυτή με τη σειρά της στην κανονιστική ηθική. Ιστορικά προηγείται η κανονιστική ηθική αλλά λογικά η μεταηθική, γιατί η αποσαφήνι-

31. Για τον όρο βλ. Mayo, ό.π. 7, όπου «meta-moral» είναι κάτι ευρύτερο από «metaethic». Πρβλ. Frankena, "Must Morality have an Object?", *The Monist* 83 (1980) 3-26. Γενικότερα ωστόσο χρησιμοποιείται ο όρος «μεταηθική» σε στενή και ευρεία έννοια. Για διαφορετικές διακρίσεις βλ. R.M. Hare, "Ethics" στον τόμο του J.O. Urmson (Ed.), *The Concise Encyclopedia of Western Philosophy and Philosophers*, London 1975² 98-106, αναδημοσιευμένο στη συλλογή του *Essays on the Moral Concepts*. Πρβλ. Ρήγου, ό.π. 11-13, 104 για τη μεταηθική ως «μεταστοιχείωση αξιών».

32. Ό.π. §24. Πρβλ. και σ. 279.

ση των εννοιών αποτελεί προϋπόθεση κάθε ηθικού συστήματος.

Σήμερα γίνεται και πάλι λόγος για μια ηθική με περιεχόμενο ή ουσιαστική (substantive) ηθική η οποία, παράλληλα με θέματα μεταηθικότητας, επαναφέρει την προβληματική της κανονιστικής ηθικής και προσεγγίζει την πρακτική και την εφαρμοσμένη ηθική. Δεν ανάγεται πια η ηθική σε σημασιολογία και λογική της γλώσσας της ηθικής, αλλά προβληματίζεται με τη φύση του «ηθικού» και τη θεμελίωση της ηθικής, με τη σχέση της ηθικής με την ορθολογικότητα. Αναζητεί κάποια αντικειμενικότητα όχι τόσο σε συνάρτηση αληθειαικών όρων, όσο με βάση μια νέα αντίληψη ηθικών γεγονότων που μπορούν να στηρίξουν κάποιο ηθικό ρεαλισμό, αλλά και με έμφαση στη διυποκειμενικότητα και τη συμβολαιοκρατία που μπορούν να της διασφαλίσουν κάποιο είδος συναίνεσης. Ακόμη, ενώ με εξαίρεση την αρχαία ελληνική ηθική, κεντρική έννοια της παραδοσιακής ηθικής υπήρξε το καθήκον, η ηθική υποχρέωση, στην εποχή μας αρχίζει να κερδίζει έδαφος μια ηθική που βασίζεται στα δικαιώματα σε διάφορες παραλλαγές³³. Ο σεβασμός στα ηθικά δικαιώματα του ανθρώπου τείνει να υποκαταστήσει τη συγγενική οικουμενική αρχή του «χρυσού κανόνα», που αποτελεί ως ένα σημείο ηθική ενόραση, θεμελιακή για την καντιανή «κατηγορική προστακτική». Μια ηθική θεωρία δικαιωμάτων θεωρείται σήμερα ότι έχει πολύ περισσότερα πλεονεκτήματα από μια θεωρία καθηκόντων για πολλούς

33. Βλ. Alan Gewirth, The "Epistemology of Human Rights" στον τόμο της Ellen Frankel et alii (Eds.), *Human Rights*, Oxford, Blackwell 1984, 1-24, M. Conche, *Le fondement de la morale*, Paris, Mégarie 1982, 9-10, Mackie, "Can there be a Right-Based Moral Theory?" στον τόμο του Jeremy Waldron (Ed.), *Theories of Rights*, Oxford U.P. 1984 και του ίδιου, *Liberal Rights*, Oxford U.P. 1994.

λόγους. Δεν βλέπει την ηθικότητα μόνο ή κυρίως ως αυτοπεριορισμό και καταστολή των ανθρώπινων φυσικών τάσεων όπως σε μεγάλο βαθμό η κλασική δεοντολογία, αλλά και ως ευδωμία και πραγμάτωσή τους, με κάλυψη βασικών συμφερόντων, αναγκών και μετα-αναγκών, προσεγγίζοντας έτσι και τις θεωρίες αυτοσυντήρησης και αυτοπραγμάτωσης, και ως ένα σημείο ίσως και κάποιες μη ανασταλτικές ατομικών επιδιώξεων τελεολογικές θεωρίες. Μια ηθική με βάση τα δικαιώματα και όχι τα καθήκοντα ή τους σκοπούς έχει κυρίως συμβολαιοκρατικό (contractarian) χαρακτήρα. Και με την κοινή αποδοχή που συνεπάγεται η θεσμοθέτηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων στον αιώνα μας διασφαλίζεται το αίτημα της αντικειμενικότητας έστω ως διυποκειμενικότητας, με βάση μια αμοιβαία συμφωνία ελεύθερων και ηθικά και τυπικά ίσων ελλογων υποκειμένων, πολύ περισσότερο γιατί τα δικαιώματα συνεπάγονται αρκετά συσχετικά καθήκοντα. Από τις ηθικές αρετές δίνει έμφαση στη δικαιοσύνη, που σήμερα βρίσκεται στο προσκήνιο της ηθικής και τείνει να καλύψει σε μεγάλη έκταση την ηθικότητα ως αρχή κατανομής δικαιωμάτων και καθηκόντων.

Μια περιεκτική πραγμάτευση της ηθικής στην εποχή μας προσκρούει σε ιδιαίζουσες δυσκολίες, ίσως μόνο λανθάνουσες στην προηγούμενη γενιά, όπου ιδιαίτερα στη χώρα μας ο νεοκαντιανισμός και η γερμανική κυρίως αξιολογία έκαναν το ηθικό τοπίο πιο σταθερό. Μετά τον υπαρξισμό, την ψυχανάλυση, το μαρξισμό, την κριτική θεωρία, το στρουκτουραλισμό, την επικράτηση της Ανάλυσης με τη «γλωσσική στροφή» που κατέληξε στη μεταηθική και τη μετα-αναλυτική φάση, ένα απέραντο δάσος προτάσεων και ιδεών κρύβουν τα δέντρα που θα μπορούσαν να δώσουν το στίγμα του παρόντος της ηθικής πιο αντι-

προσωπευτικά. Τα θρυλούμενα μάλιστα για κρίση της ηθικής φιλοσοφίας, για σημασιολογική αναστάτωση του ηθικού μας λεξιλογίου, για τον αποσπασματικό χαρακτήρα εννοιολογικών σχημάτων που επιβιώνουν από ποικίλα ρεύματα του παρελθόντος έξω από τα σημασιολογικά και πραξιολογικά τους συμφραζόμενα, οδηγώντας σε μια ηθική αναρχία και πολιτισμική βαρβαρότητα³⁴, όσο υπερβολικά και αν είναι με το ουτοπικό κήρυγμά τους για μια σωτήρια της ηθικής επιστροφή σε κάποια «αριστοτελική παράδοση των αρετών» σε κοινοτιστικά πλαίσια, αλλά και ασυμβίβαστα με την εκρηκτική άνθηση τόσο της «μικρο-ηθικής» όσο και της «μακρο-ηθικής», οπωσδήποτε αποτελούν τροχοπέδη για κάθε παραδοσιακού τύπου πραγμάτευση της ηθικής. Ύστερα από 25 περίπου αιώνες συνεχούς προβληματικής κανένα κανονιστικό ηθικό σύστημα δεν επικράτησε για πολύ και δεν υπάρχει «αρχιμήδειο σημείο», όπως ειπώθηκε, για κάποιο ενιαίο χαρακτηρισμό της ηθικής. Τόσο η φύση όσο και ο σκοπός και η εμβέλεια της εξακολουθούν να αποτελούν κέντρα διχογνωμιών³⁵. Σήμερα, η ποικιλία, η ετερογένεια και η πολυπρισματικότητα της ηθικής είναι χωρίς προηγούμενο στην πράξη και τη θεωρία.

Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι, καίτοι δεν παραθεωρείται η εσωτερική διάσταση της ηθικής ως προσωπική επιλογή αρχών και προτύπων, ακόμη ως πνευματική υγεία και ισορροπία³⁶, όμως στις μέρες μας, και μάλιστα λόγω της «κοινωνιολογικής στροφής» της φιλοσοφίας, τείνει να επιτευχθεί μια συμφιλίωση της *Moralität* και της *Sittlichkeit* με έμφαση στην

34. Βλ. MacIntyre, *After Virtue* 2-5.

35. Βλ. N. Cooper, ό.π. 3 επ.

36. Βλ. John Wilson, *A Preface to Morality* 22-23. Πρβλ. Norman, ό.π. 247-252.

κοινωνική και θεσμική διάσταση και πραγματιστική υφή. Αναγνωρίζεται η λειτουργικότητα των ηθικών κρίσεων πέρα από τυχόν θεώρησή τους ως συναρτήσεων αλήθειας και ψεύδους, και η ηθική συνήθως αντιμετωπίζεται ως επινόηση, όργανο και στρατηγική για τη λύση κοινωνικών συγκρούσεων και την επίτευξη κοινωνικής αρμονίας³⁷. Και τόσο ο μετα-βιτγκενσταϊνικός ηθικός ρεαλισμός³⁸, όσο και η ηθική του ελεύθερου και αβίαστου επικοινωνιακού λόγου³⁹, με την έμφαση στη «σιωπηρή συγκατάθεση» μιας διυποκειμενικής συμφωνίας, βλέπουν την ηθικότητα ως αναπόδραστο κοινωνικό θεσμό, ανάλογο με τη γλώσσα, με την «κανονιστικότητα» (normativity) εγγενή στις κοινωνικές πρακτικές⁴⁰.

Η επικρατέστερη σήμερα διχογνωμία στην περιοχή της ηθικής φιλοσοφίας είναι ανάμεσα στις θεωρίες που δέχονται ότι υπάρχει ηθική γνώση και αλήθεια, δηλαδή ότι οι αποφάνσεις της ηθικής είναι αληθείς ή ψευδείς (cognitivism), και στις θεωρίες που δεν παραδέχονται ηθική γνώση (non-cognitivism) αλλά πιστεύουν ότι οι ηθικές αποφάνσεις εκφράζουν συναισθήματα, στάσεις ή πρακτικές επιταγές, είναι δηλαδή «εκφρασιακές» (expressivist). Οι γνωσιοκρατικές θεωρίες διακρίνονται κυρίως σε ενορατικές είτε του αγαθού (Moore)

37. Βλ. Frankena, *Ethics* 6 επ. Πρβλ. Kupperman, ό.π. 4-7, 13-16.

38. Βλ. Sabina Lovibond, *Realism and Imagination in Ethics*, Oxford, Blackwell 1983.

39. Βλ. Habermas, παραπάνω υποσ. 18.

40. Βλ. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες* 162, 12, 199, 202, 217, 219, 222, 269, 275. Πρβλ. Myrto Dragona-Monachou, "Wittgenstein, Justice and the Practice of Rights", *Proceedings of the 14th International Wittgenstein Symposium*, Wien 1990, 322-325 και εκτενέστερη παραλλαγή της ανακοίνωσης "Ο Wittgenstein, η δικαιοσύνη και η πρακτική των δικαιωμάτων", *Συμπόσιο Wittgenstein* (Γ. Τσαβάρης επ.), Αθήνα, Δωδώνη 1991, 105-117.

είτε του καθήκοντος (Ross-Prichard) και σε φυσιοκρατικές, παλαιές και σύγχρονες, σε ποικίλες παραλλαγές. Ανάμεσα τους μπορούν να καταταγούν οι θεωρίες των «επαρκών εξηγήσεων» (good reasons approaches) των ηθικών κρίσεων με κυριότερο εκπρόσωπο τον Toulmin.

Στα πλαίσια της προβληματικής αυτής που επικεντρώνεται στον προτασιακό ή μη χαρακτήρα των ηθικών κρίσεων, στο απόλυτο ή μη κύρος των ηθικών αξιών, στην αποδοχή ή όχι ηθικών γεγονότων, στην αυτονομία ή την αντικειμενικότητα της ηθικής κ.λπ., που σε μεγάλο μέρος ανήκει στη μεταηθική στην ευρύτερη έννοια και τη μεταηθικότητα παρά στην κανονιστική ηθική, έχει ακόμη ενδιαφέρον μια σύντομη επισκόπηση των σημαντικότερων γύρω από τα θέματα αυτά αντιλήψεων: του ηθικού υποκειμενισμού, σκεπτικισμού και σχετικισμού, και του ηθικού αντικειμενισμού ή, όπως πιο πρόσφατα καθιερώθηκε να λέγεται, του ηθικού ρεαλισμού που συζητείται σύντομα τον τελευταίο καιρό⁴¹.

Ηθικός υποκειμενισμός είναι η άποψη κατά την οποία οι ηθικές κρίσεις για πράξεις και ανθρώπους δεν ανταποκρίνονται σε ηθικά κατηγορήματα, αξίες ή ποιότητες που υπάρχουν αντικειμενικά, αλλά συνίστανται σε αντιδράσεις, συναισθήματα, στάσεις και γενικεύσεις επιδοκιμασίας ή αποδοκιμασίας του κρίνοντος υποκειμένου. Και κατά το μεταηθικό υποκειμενισμό, οι ηθικές αποφάνσεις αποτελούν αυτοβιογραφικές δηλώσεις στάσεων και συναισθημάτων.

41. Βλ. σχετικά άρθρα στην *Encyclopedia of Philosophy* (Paul Edwards, Ed.) New York - London, Macmillan 1972 (1967). Πρβλ. Frankena, *Ethics*, passim για διαφορετικές διακρίσεις και Howard Kainz, *Ethics in Context*, London, Macmillan 1988, 4-5.

Ηθικός σχετικισμός είναι γενικώς η άποψη κατά την οποία δεν υπάρχουν καθολικά κριτήρια για το ορθό και το μη ορθό, το καλό και το κακό κ.λπ., αλλά η ηθική αξιολόγηση είναι συνάρτηση ατομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων, ώστε αρχές και αξίες να συγκρούονται θεμελιακά. Υπάρχουν αρκετές μορφές και τύποι σχετικισμού, κυριότεροι από τους οποίους είναι ο περιγραφικός, ο κανονιστικός και ο μεταηθικός. Κατά το μεταηθικό σχετικισμό, δεν είναι δυνατή μια σωστή μέθοδος αξιολόγησης ούτε μια σωστή μέθοδος ηθικής συλλογιστικής γενικά αποδεκτή, δηλαδή δεν υπάρχουν αντικειμενικά έγκυρες διαδικασίες για τη δικαίωση ενός ηθικού κώδικα συγκριτικά με κάποιον άλλο, καίτοι ο πρώτος μπορεί να είναι καλύτερος.

Ο ηθικός υποκειμενισμός και ο ηθικός σχετικισμός αντιδιαστέλλονται από τον ηθικό ορθολογισμό, την ηθική απολυτοκρατία, τον ηθικό ιδεαλισμό και τον ηθικό ρεαλισμό. Ο ηθικός ορθολογισμός έχει ως βάση αυτονόητες γενικές ηθικές αρχές, αλλά πιο επίκαιρος σήμερα είναι ο ηθικός ρεαλισμός, ένα φιλόδοξο πρόγραμμα που σε γενικές γραμμές υποστηρίζει ότι η αλήθεια των ηθικών αποφάνσεων είναι ανεξάρτητη από τα πρόσωπα, τον τόπο και το χρόνο, αλλά και από τα μέσα που διαθέτουμε για να τη γνωρίσουμε.

Ηθικός ρεαλισμός ειδικότερα είναι η άποψη κατά την οποία υπάρχουν ηθικά γεγονότα τα οποία μπορούμε να ανακαλύψουμε και τα οποία συνιστούν αντικειμενικούς λόγους πράξης. Πρόκειται για μια σημασιολογική θέση για τη φύση της αλήθειας και την υπέρβασή της από τις αναγνωριστικές μας ικανότητες, που συναρτάται είτε με την αντικειμενικότητα είτε με την ανεξαρτησία από νοητικά γεγονότα. Οι ηθικοί ρεαλιστές δέχονται την ηθική γνωσιοκρατία και υποστηρίζουν

ένα είδος «θεωρίας επιτυχίας» (success theory), σε αντιδιαστολή με τη «θεωρία της πλάνης» (error theory) που δέχονται οι αντι-ρεαλιστές. Μερικοί θεωρούν τα ηθικά κατηγορήματα είδος «δευτερευουσών ποιότητων» με ανεξάρτητη από τα υποκείμενα ύπαρξη. Έχουν προταθεί ποικίλοι τύποι ηθικού ρεαλισμού που ακόμη προκαλούν αρκετές αντιδράσεις, όσο ριζικό κι αν είναι το αίτημα της αντικειμενικότητας του ηθικού λόγου (discourse).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

ΣΤΟΝ ΑΙΩΝΑ ΜΑΣ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΗΚΕ, όπως είπαμε, μια «επανάσταση στην ηθική θεωρία» με κύριο άξονα την κριτική της παράδοσης, την απαξίωση της διαχρονικής μελέτης της ηθικής και την εμπλοκή με σημασιολογικά, επιστημολογικά και λογικά προβλήματα. Σήμερα η κίνηση αυτή μας φαίνεται πολύ λιγότερο επαναστατική απ' όσο πιστευόταν λίγο παλαιότερα. Αρκετά παραδοσιακά σχήματα επανέρχονται στο προσκήνιο με αναβίωση κάποιων μορφών κανονιστικής ηθικής, με επικέντρωση της ηθικής στις αρετές, με την κίνηση του νεο-αριστοτελισμού και με την επανεκτίμηση του σωκρατικού διαλόγου¹.

Μια σύντομη αναδρομή λοιπόν στην ιστορία του ηθικού στοχασμού που αρχίζει να αποτελεί και πάλι αντικείμενο μελέτης, παρά τους κινδύνους που εγκυμονεί ο συνοπτικός και επιλεκτικός χαρακτήρας της, είναι ίσως χρήσιμη στο γενικό αναγνώστη και για την εκτίμηση της κριτικής των παραδοσιακών θεωριών που άσκησαν οι σύγχρονοι φιλόσοφοι, αλλά και για την πληρέστερη αποτίμηση της πιο πρόσφατης «ουσιώδους» ηθικής φιλοσοφίας. Μεγαλύτερη σχετικώς έκταση θα δοθεί στην επισκόπηση της αριστοτελικής ηθικής και σε μικρότερη κλίμακα της στωικής. Στον Αριστοτέλη συναντάμε την πρώτη συστηματική πραγμάτευση της ηθικής, ενώ το αίτη-

1. Από τον Κικέρωνα εξάλλου καθιερώθηκε η άποψη ότι ο Σωκράτης κατέβασε τη φιλοσοφία από τον ουρανό στη γη (*Tusc. Disp.* V 4, 10).

ΜΥΡΤΩ ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
Ο αγγλόφωνος στοχασμός

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΑΘΗΝΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΑΘΗΝΑ 1995